

ΤΙΜΗ 5€

ΤΕΥΧΟΣ 44 • ΙΟΥΝΙΟΣ 2014

the books' journal

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ • ΓΡΑΜΜΑΤΑ • ΤΕΧΝΕΣ • ΙΔΕΕΣ • ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΝΙΚΚΟΛΟ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ ΕΝΑΣ LOSER ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΙΑΚΑΝΤΑΡΗΣ

Η κρίση της Ουκρανίας – ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ

Το πλέξιμο και η Κατερίνα Σχινά – ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Αφιέρωμα στον Μισέλ Φάις – Α. ΣΑΪΝΗΣ, Κ. ΣΧΙΝΑ, Α. ΔΡΟΥΜΠΟΥΚΗ, Β. ΣΟΕΤΗΑΕΡΤ

Ρέκβιєм για τον Homo Economicus – Κ. Π. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

Θεοδόσης Τάσιος – ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

Ο ναζισμός εκμεταλλεύεται τη δημοκρατία – ΝΙΚΟΣ Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ

Δημήτρης Νόλλας: στο δόκανο της Ιστορίας – ΛΙΖΥ ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

8 ΔΙΑΛΟΓΟΣ

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ – Ένας ένθετος Μακρυγιάννης
ΚΩΣΤΑΣ ΤΣΑΛΑΧΟΥΡΗΣ – Μαθητές στην Εθνική Βιβλιοθήκη
ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ ΓΛΥΝΙΑΔΑΚΗ, ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΑΤΕΡΙΔΟΥ – Σεξισμός – ή μήπως όχι;

Διήγημα

11 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ – Το πέναλτι

14 ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

ΗΛΙΑΣ ΚΑΝΕΛΛΗΣ – Τι συμβαίνει με τη βιβλιονέτ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ – Η ρευστή ταυτότητα των φύλων στα κόμικς
ΧΡΗΣΤΟΣ Α. ΦΡΑΓΚΟΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ – Η Ελλάδα και οι «άλλοι»
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ – Η κρίση της Ουκρανίας και οι ενεργειακές σχέσεις ΕΕ-Ρωσίας
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ – Οι μειονότητες στις ευρωεκλογές
ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΣΧΑΛΗΣ – Η τραγική «ανθοπώλις Λούση»: στο κατώφλι των κόμικς
ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ – Γιώργος Βελουδής (1935-2014): Ταγμένος στην επιστήμη του
ΝΙΝΟ ΠΕΝΤΡΕΤΤΙ – (Ποίημα) *Το γεφύρι*

41 ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ – Το χειρότερο από το χειρότερο

42 ΝΙΝΟ ΠΕΝΤΡΕΤΤΙ – (Ποίημα) *Τα ονόματα των δρόμων*

44 ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ – Μια υπόσχεση καθημερινής εκπλήρωσης

46 ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΙΑΚΑΝΤΑΡΗΣ – Ένας loser της πολιτικής

50 ΜΑΡΙΑ ΤΟΠΑΛΗ – (Ποίημα) *Ξαναμάγεμα*

Αφιέρωμα στον Μισέλ Φαίς

52 ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΣΑΪΝΗΣ – Από το χειρόγραφο του εαυτού στην αυτοβιογραφία του πλήθους

55 ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΣΧΙΝΑ – Στο τέλος πάντα η μουσική

57 ΑΝΝΑ ΜΑΡΙΑ ΔΡΟΥΜΠΟΥΚΗ – Το «αλάτι της μνήμης»

62 ΒΑΡΤ ΣΟΕΤΗΑΕΡΤ – Η σκηνική περιπέτεια ενός βλέμματος

64 ΛΕΩΝ Α. ΝΑΡ – Η πόλη των φαντασμάτων

65 ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΩΤΟΥΛΑ – (Ποίημα) *Σημειώσεις για πέντε τραγούδια κι έναν μύθο*

66 ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ – Αθέατες διαστάσεις του πολιτικού

68 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ Ε. ΜΠΟΤΣΙΟΥ – Δύσκολοι καιροί για το περιβάλλον

70 ΑΚΗΣ ΠΑΠΑΝΤΩΝΗΣ – Το γονίδιο της πραγματικότητας

70 ΝΙΝΟ ΠΕΝΤΡΕΤΤΙ – (Ποίημα) *Ο γέρος*

72 Κ. Π. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ – Ρέκβιμ για τον Homo Economicus

80 ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ – Ο άνθρωπος που έχτιζε γέφυρες

86 ΛΙΖΥ ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ – Δημήτρης Νόλλας: στο δόκανο της Ιστορίας

89 ΝΙΚΟΣ Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ – Πώς ο ναζισμός χρησιμοποίησε τη δημοκρατία για να την καταλύσει

90 ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΚΑΕΣ – (Ποίημα) *Ιούνιος*

92 ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΡΔΑΣ – Από τη Ρωσία με μίσος

Στήλες

38 ΜΙΚΡΟΪΣΤΟΡΙΕΣ, ΜΙΣΕΛ ΦΑΪΣ (Ανθολόγιο νέων πεζογράφων)

ΓΙΩΤΑ ΚΑΚΑΡΟΥΚΑ – Κολοβή γοργόνα

39 ΣΥΜΠΤΩΣΕΙΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΖΕΒΕΛΑΚΗΣ – Επικηρύξεις τον καιρό του Μεταξά

93 ΟΜΗΡΙΚΑ #13, ΒΑΓΓΕΛΗΣ Δ. ΠΑΝΤΑΖΗΣ – Η προέλευση της συγκριτικής κατάληξης –*τερος*

96 ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΩΝ #20 – Ένα αφήγημα σε συνέχειες

ΙΚΑΡΟΣ ΜΠΑΜΠΑΣΑΚΗΣ, Εικονογράφηση: ΕΛΕΑΝΝΑ ΜΑΡΤΙΝΟΥ

97 DUCK SOUP, ΚΡΙΤΩΝ ΩΡΑΙΟΠΟΥΛΟΣ – Τρία γεύματα

98 ΑΓΓΕΛΙΕΣ

Στο εξώφυλλο: ο Νικκολό Μακιαβέλλι από τον 16ο αιώνα, τραβώντας... σέλφι. Σχέδιο του Αλέκον Παπαδάτου.

Μηνιαία Επιθεώρηση

Έτος 4ο / Τεύχος 44 / Ιούνιος 2014 / τιμή 5€

Ηλίας Κανέλλης & ΣΙΑ ΕΕ
Νικοτσάρα 1, Τ.Κ. 11471, Αθήνα,
Τηλ./Fax: 210 6450006
info@booksjournal.gr
www.booksjournal.gr

Εκδότης-Διευθυντής: Ηλίας Κανέλλης
Σύμβουλος Έκδοσης: Κατερίνα Σχινά
Γραμματεία Έλης: Σταύρος Καπλανίδης
Αρχισυντάκτης Διαδικτύου: Τάσος Μπάρλας
Σύνταξη Διαδικτύου: Δανάη Μπαρτοσάκα
Διόρθωση: Ρίτσα Δημάκου

Γραμματεία Σύνταξης:

Περικλής Δημητρολόπουλος, Δημήτρης Δουλιγερίδης,
Ευαγγελία Κουλιζάκη, Κατερίνα Οικονομάκου,
Τίνα Μανδηλαρά, Εριφύλη Μαρωνίτη,
Γιώργος Στακαντάρης, Δημήτρης Σκάλκος

Συμβουλευτική Επιτροπή

Νομικά: Σταύρος Τσακνράκης
Φιλοσοφία: Βάσω Κιντή
Θεωρία λογοτεχνίας, Πολιτισμική κριτική:
Μαρία Αθανασοπούλου, Γιάννης Παπαθεοδώρου
Τέχνες: Μαρία Τσαντοάνογλου
Θέατρο: Ιφιγένεια Ταξοπούλου
Ποίηση: Παναγιώτης Ιωαννίδης
Ιστορία: Δημήτρης Δημητρόπουλος, Άννα Μαρία Δρουμπούκη
Κοινωνικές και Πολιτικές επιστήμες:
Παναγής Παναγιωτόπουλος, Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος
Οικονομία: Γιώργος Προκοπάκης
Ποπ κουλτούρες: Βασίλης Βαμβακάς
Διεθνή: Φίλιππος Σαββίδης
Διπλωματία: Άλκης Κούρκουλας

Art Director: Ανδρέας Ρεμούνης

Εξώφυλλο: Αλέκος Παπαδάτος

Λογότυπο: Σταύρος Κούλας

Εικονογράφηση: Ελένη Μπίλια

Φωτογραφίες: Βίκυ Γεωργοπούλου,

Ντίνα Κουμπούλη, Αλεξία Τσαγκάρη

Ηλεκτρονική έκδοση: Άρης Σιέμπης

Διαφημίσεις: τηλ. 210 6450006

Λογιστήριο: Νίκος Μπαρούτας - τηλ. 210 6428180

Νομικός σύμβουλος: Κώστας Καρακώτας

Παραγωγή: Z-Axis, 210 6543298

Εκτύπωση: IRIS Εκτυπώσεις Α.Ε.Β.Ε.

Διανομή: Άργος Α.Ε.

Κεντρική Διάθεση για βιβλιοπωλεία

(Θεσσαλονίκης, Βόρειας Ελλάδας):

Κέντρο του Βιβλίου - Ανθούλα Πουλουκτοχή
και Σία Ε.Ε., Λασσάνη 3, 54622 Θεσσαλονίκη,
τηλ. 2310-237515, 2310-237463,
fax 2310-285857, e-mail: puluksia@otenet.gr

Το επόμενο τεύχος θα κυκλοφορήσει
στις 2 Ιουλίου

Ιδιοκτήτης: Ηλίας Κανέλλης

Νικοτσάρα 1, Τ.Κ. 11471, Αθήνα,
Τηλ./Fax: 210 6450006

Τα ενυπόγραφα κείμενα εκφράζουν τις απόψεις των
συντακτών τους

ISSN: 1792-5878

Συνδρομές: *Εσωτερικού ετήσια (12 τεύχη) 50 €*,
φοιτητικές 40 €, *οργανισμοί-τράπεζες 200 €*,
Βιβλιοθήκες 100 €. *Εξωτερικού ΕΕ (απλό ταχυδρομείο) 80 €*,
Ευρώπη εκτός ΕΕ 100 €, *Αμερική 120 €*.
Εμβάσματα - επιταγές: Ηλίας Κανέλλης
Τραπεζικός λογαριασμός Alpha Bank:
142002320004738
IBAN: GR61-0140-1420-1420-0232-0004-738
BIC/SWIFT ALPHA BANK: CRBAGRAA

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ.....

Κυριάκος Αθανασιάδης. Συγγραφέας, μεταφραστής και επιμελητής εκδόσεων. Έχει γράψει τα μυθιστορήματα: *Δώδεκα* (1991), *Μικροί κόσμοι* (1996), *Το σάβανο της Χιονάτης* (2000), *Το βασίλειο του αποκαταστάτη* (2002), *Πανταχού απόν* (2007), *Za Za* (2012). Καθημερινά, γράφει τη στήλη «Λόγια της πλώρης» στην ιστοσελίδα του *Books' Journal* (booksjournal.gr).

Νίκος Κ. Αλιβιζάτος. Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Βιβλία του: *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία 1821-1941* (1981), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974 - Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (1983), *Κράτος και Ραδιοληθείραση - Η θεσμική διάσταση* (1986), *Η συνταγματική θέση των ενόπλων δυνάμεων* (1987), *Ο αβέβαιος εκσυγχρονισμός* (2001), *Η βασιλική περιουσία στο Στρασβούργο* (2003), *Το Σύνταγμα και οι εκθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010* (2011), *Ποια δημοκρατία για την Ελλάδα μετά την κρίση;* (2013).

Κ. Π. Αναγνωστόπουλος. Καθηγητής στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, πρόεδρος και γενικός διευθυντής του Εθνικού Ινστιτούτου Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού (ΕΙΕΑΔ). Τελευταίο βιβλίο του, *Το αόρατο και το ορατό χέρι* (2011).

Δημήτρης Δημακόπουλος. Φιλολόγος και μεταφραστής, θεωρητικός των κόμικς, επί πολλά χρόνια συγγραφέας των κειμένων στο περιοδικό ανθολογίας της Ντίσνεϊ, *Κόμιξ*.

Παναγιώτης Δημητράς. Εκπρόσωπος του Ελληνικού Παρατηρητηρίου των Συμφωνιών του Ελσίνκι (ΕΠΣΕ) και μέλος της Συνέλευσης Εκπροσώπων της Παγκόσμιας Οργάνωσης Κατά των Βασανιστηρίων (ΟΜΣΤ). Συγγραφέας του βιβλίου *Αναζητώντας τα χαμένα δικαιώματα στην Ελλάδα. Η σκοτεινή πλευρά της ελληνικής δημοκρατίας* (2007).

Άννα Μαρία Δρουμπούκη. Διδάκτορας νεότερης ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, συνεργάζεται με το Herder Institut für historische Ostmitteleuropaforschung der Leibniz-Gemeinschaft (Marburg, Γερμανία) για τη συγγραφική σειράς τόμων με θέμα την καθημερινή ζωή στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στις κατεχόμενες χώρες. Μόλις κυκλοφόρησε το βιβλίο της, *Μνημεία της λήθης: Ίκνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου σε Ελλάδα και Ευρώπη*.

Γιώργος Ζεβελάκης. Ερευνητής της λογοτεχνίας. Μεταξύ άλλων δραστηριοτήτων, διατηρεί σημαντικό αρχείο το οποίο έχει χρησιμοποιηθεί στην έρευνα πολλών εργασιών στο χώρο της νεοελληνικής φιλολογίας.

Γιώργος Κακαές. Γεννήθηκε και προσπαθεί να ζήσει στην Αθήνα. Περισσότερα εδώ: verbalistes.gr.

Γιώτα Κακαρούκα. Υποψήφια διδάκτωρ στο Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών και συγγραφέας.

Ηλίας Κανέλλης. Δημοσιογράφος και κριτικός κινηματογράφου. Πρόσφατα βιβλία του, *Εθνοκυλιγκαρισμός* (2005), *Σταύρος Τσιώλης* (2006). Ετοιμάζεται το βιβλίο του, *Κι αυτοί ήταν η Ελλάδα*.

Γιώργος Κόρδας. Πολιτικός επιστήμων.

Δημήτρης Κωστόπουλος. Εκπαιδευτικός και συγγραφέας. Βιβλία του: *Τα Δίπλοκα* (1991), *Βαλκάνια: Η Οικογεωγραφία της Οργής* (1993) και *Ο Νταβέλης στο Σικάγο: Το γούστερ της ανάπτυξης* (2007).

Δήμητρα Κωτούλα. Η ποιητική της συλλογή, *Τρεις Νότες για μια Μουσική*, κυκλοφόρησε το 2004. Έχει μεταφράσει αγγλόφωνη ποίηση.

Τραϊανός Μάνος. Φιλολόγος.

Ελεάνα Μαρτίνου. Ζωγράφος, έχει εργαστεί για σκηνικά στο θέατρο και για εικονογράφηση βιβλίων. Είναι ιδρυτικό μέλος του δημιουργικού εργαστηρίου FixatiF WorkS.

Γιώργος Μιχαηλίδης. Υποψήφιος διδάκτορας νεοελληνικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Μονάχου.

Γιώργος - Ίκαρος Μπαμπασάκης. Ποιητής, μεταφραστής και συγγραφέας. Μερικά από τα βιβλία του: *Paris, Παρίσι* (2003), *Hartolypri 's blues* (2003), *La vie est belle, et facile* (2004), *Ω!* (2007), *Μάης '68* (2008), *Ζενερίκ* (2011). Μόλις κυκλοφόρησαν η συγκεντρωτική ποιητική δουλειά του *Hotel Hegel* και το μυθιστόρημα *Διασυρμός*.

Κωνσταντίνα Ε. Μπότσου. Αναπληρώτρια καθηγήτρια σύγχρονης ιστορίας και διεθνούς πολιτικής στο τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Βιβλίο της: *Μεταξύ ΝΑΤΟ και ΕΟΚ* (2002).

Λέων Α. Ναρ. Διδάκτορας φιλολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, συγγραφέας. Το 2009 εκδόθηκε το δίτομο έργο του, *Γιώσεφ Ελιγά, Άπαντα*. Άλλα βιβλία του: *Θεσσαλονίκη 1912-2012, το μέλλον του παρελθόντος* (με φωτογραφίες του Γιώργη Γερόλυμπου, 2011), *Ισραηλίτες βουλευτές στο Ελληνικό Κοινοβούλιο (1915-1936)* (2011).

Βαγγέλης Δ. Πανταζής. Διδάκτορας ιστορίας και συγγραφέας των βιβλίων *Χάρτες και Ιδεολογίες* (1989), *Ομηρική Γεωγραφία και Ομηρική Εποχή* (1996), *Η ομηρική Ζάκυνθος* (2002), *Όμηρος και Τροία* (2006), *Βασίλεις από την θάλασσα*; (2009).

Ανδρέας Πανταζόπουλος. Επίκουρος καθηγητής πολιτικής επι-

στήμης στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Βιβλία του: *Για το λαό και το έθνος* (2001), *Η δημοκρατία της συγκίνησης* (2002), *Η Γαλλία φλέγεται*; (2005), *Με τους πολίτες κατά τον λαό* (2006), *Ο μαρσαμός της σοσιαλδημοκρατίας* (2009), *Ο αριστοτέλης εθνικολαϊκισμός 2008-2013* (2013).

Χρήστος Παπανίκος. Πολιτικός γελοιογράφος και εικονογράφος.
Άκης Παπαντωνίου. Υποψήφιος διδάκτορας με αντικείμενο τη μοριακή βιολογία και συγγραφέας.

Βασίλης Πασχάλης. Λέκτορας πλαστικών τεχνών και επιστημών της τέχνης στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Κυκλοφορεί το βιβλίο του, *Η γελιογραφία και το δαιμονικό* (2007).

Nino Pedretti (1923-1981). Ιταλός ποιητής, ο οποίος έγραφε –εκπεποιηθείσας– στα ρομανιόλικα (romagnolo), διάλεκτο της βόρειας Ιταλίας. Το μεγαλύτερο μέρος της ποίησής του είναι συγκεντρωμένο στον τόμο *Al vouis e altre poesie in dialetto romagnolo* (2007).

Φίλιππος Προέδρου. Λέκτορας διεθνών σχέσεων στο Αμερικανικό Κολέγιο Θεσσαλονίκης (ACT) και επισκέπτης καθηγητής στο Διεθνές Πανεπιστήμιο της Ελλάδας (IHU). Κύρια ερευνητικά του ενδιαφέροντα είναι η παγκόσμια διακυβέρνηση, η ενεργειακή πολιτική και τα οικολογικά οικονομικά. Τελευταίο βιβλίο του, *Ανάπτυξη και Εννημερία στον 21ο Αιώνα. Η προσέγγιση των οικολογικών οικονομικών και η περίπτωση της Ελλάδας* (2013).

Ευάγγελος Δ. Πρωτοπαπαδάκης. Λέκτορας εφαρμοσμένης ηθικής στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Βιβλία του: *Η ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη βιοηθική* (2003), *Οικολογική ηθική* (2005), *Κλωνοποίηση και βιοηθική* (2013).

Θόδωρος Ρακόπουλος. Μεταδιδακτορικός ερευνητής στο Πανεπιστήμιο της Πραϊτόρια. Έγραψε τα βιβλία ποίησης *Φαγούμ* (2010), *Ορνκτό Δάσος* (2013) και το βιβλίο υβριδικών κειμένων *Η Σινωμοσία της Πυρίτιδας* (2014). Για το πρώτο, τιμήθηκε με κρατικό βραβείο πρωτοεμφανιζόμενου συγγραφέα.

Αριστοτέλης Σάινης. Φιλολόγος και κριτικός λογοτεχνίας. Τακτικός συνεργάτης της *Εφημερίδας των Συντακτών*.

Γιώργος Στακαντάρης. Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, διετέλεσε επιστημονικός διευθυντής στο ΙΣΤΑΜΕ. Βιβλία του: *Οι μεγάλες αποτυχίες. Η ελληνική δημοκρατία σε άμυνα* (2011), *Zav-Zak Ρουσόφ: Ο φιλόσοφος της πεφωτισμένης δημοκρατίας* (2012).

Bart Soethaert. Βέλγος νεοελληνιστής που διδάσκει στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου.

Κατερίνα Σχινά. Δημοσιογράφος, κριτικός λογοτεχνίας και μεταφράστρια. Μεταξύ άλλων έχει μεταφράσει βιβλία των Τόνι Μόρισον, Φίλιπ Ροθ, Ίαν ΜακΓιούαν, Μάλκολμ Μπράντμπερι, Τζορτζ Στάινερ, Τζόις-Κάρολ Όουτς. Μόλις κυκλοφόρησε το βιβλίο της, *Καλή κι ανάποδη*.

Μαρία Τοπάλη. Ποιήτρια, μεταφράστρια και κριτικός. Ποιητικά βιβλία της: *Σερβίτιο Τσαγιού* (1999), *Λονδίνο και άλλα ποιήματα* (2007), *Βερμίου Κατάβαση* (2010). Κυκλοφορούν ακόμα η μετάφραση της των *Ελεγείων του Ντουίνου του Ρίλκε* (2011), το θεατρικό μιούζικαλ *Ο Χορός της Μεσαίας Τάξης* (2012) και το βιβλίο *Για τέσσερα χέρια* (2013) που εξέδωσε μαζί με τον Κωνσταντίνο Ματσούκα.

Λίζυ Τσιριμώκου. Καθηγήτρια θεωρίας της λογοτεχνίας και συγκριτικής γραμματολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Έχει εκδώσει τη *Λογοτεχνία της πόλης* (1988), τον συγκεντρωτικό τόμο δοκιμίων *Εσωτερική ταχύτητα* (2000), τη σχολιασμένη αλληλογραφία του Γιάννη Ρίτσου με την Καίτη Δρόσου και τον Άρη Αλεξάνδρου, *Τραχιές σε διασταύρωση* (2008).

Μισέλ Φάις. Συγγραφέας. Το μυθιστόρημα *Αντοβιογραφία ενός βιβλίου* (1994) μεταφράστηκε στα γαλλικά. Η συλλογή διηγημάτων *Απ' το ίδιο ποτήρι και άλλες ιστορίες* (1999) τιμήθηκε με το Κρατικό Βραβείο Δηγήματος 2000. Πραγματοποίησε δύο ατομικές εκθέσεις φωτογραφίας. Πιο πρόσφατα βιβλία του, *Κτερίσματα. Μια σπασμένη ιστορία* (2012) και, αναθεωρημένο, το μυθιστόρημά του *Aegyrius Monachus* (2013). Μόλις κυκλοφόρησε το κείμενο του θεατρικού, *Το παγκάκι του κανένα*.

Χρήστος Α. Φραγκονικόλοπουλος. Επίκουρος καθηγητής διεθνών σχέσεων στο τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ του ΑΠΘ. Βιβλία του: *Ο παγκόσμιος ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων* (2007), *Ο εκδημοκρατισμός της παγκόσμιας διακυβέρνησης: Μια εισαγωγή στην Κοσμοπολιτική Δημοκρατία* (μαζί με τον Φ. Προέδρου, 2010), *Τα «εθνικά θέματα» στη δίνη των ΜΜΕ* (μαζί με τον Γ. Πλειό (2011), *Διεθνείς Διενέξεις: Αντιμετώπιση και Επίλυση* (μαζί με Α. Ηρακλείδη και Γ. Κωστόκο, 2004).

Βαγγέλης Χατζηβασιλείου. Κριτικός λογοτεχνίας. Έχει γράψει τα βιβλία *Μίλτος Σακτούρης: Η παράκαμψη του υπερρεαλισμού* (1991), *Οδόσημα* (1999) και μαζί με την Ελισάβετ Κοτζιά επιμελήθηκε την ανθολογία *Σύγχρονη Ελληνική Πεζογραφία* (1995).

Κρίτων Ωραιόπουλος. Διδάκτορας κλασικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και ερασιτέχνης μάγειρας.

Ο άνθρωπος που έχτιζε γέφυρες

Από τον ΕΥΑΓΓΕΛΟ Δ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗ

Από μικρό παιδί αισθανόμουν μια ιδιαίτερη όσο και ανεξήγητη έλξη προς τις γέφυρες. Τα παλιά μονότοξα πέτρινα γεφύρια κυρίως, αλλά και οι μεγάλες σιδερένιες γέφυρες, οι κρεμαστές, όλες ανεξαρτήτως του είδους τους με μαγνήτιζαν, θαρρείς, και δεν μπορούσα να ξεκολλήσω, τουλάχιστον όχι προτού αισθανθώ πως έχω επαρκώς αποτυπώσει στη μνήμη μου –ή στο φωτογραφικό φιλμ– αυτό που καθιστά καθεμιά τους ξεχωριστή από τις άλλες. Πέρασαν πολλά χρόνια προτού κατανοήσω τους λόγους αυτής της έλξης, εν μέρει διότι όταν ο άνθρωπος έλκεται από κάτι, συνήθως του αρκεί πως αυτό συμβαίνει και δεν αισθάνεται την ανάγκη να το ερμηνεύσει, εν μέρει διότι αργά στη ζωή μου γνώρισα έναν άνθρωπο που έχτιζε γέφυρες και είχε, παράλληλα, την ικανότητα και τη διάθεση να μου μιλήσει για αυτές. Αγαθή τύχη με οδήγησε στον πλέον κατάλληλο, εντυχώς.

Θεοδόσης Τάσιος,
*Ας Αναστοχασθούμε
Εαυτούς και Αλλήλους,*
Πανεπιστημιακές Εκδόσεις
Κρήτης, Ηράκλειο 2014,
540 σελ.

Μια γέφυρα, μου είπε κάποτε ο Θεοδόσης Τάσιος, δεν είναι ποτέ απλώς μια κατασκευή. Αποτελεί πάντοτε και μια *απόφαση*, η οποία κάθε φορά λαμβάνεται επί τη βάση συγκεκριμένων πολιτικών και αισθητικών στάσεων. Παράλληλα, ενσωματώνει ορισμένα ευδιάκριτα –και διακριτά μεταξύ τους– *πρέπει*, αποκλείοντας άλλα που είναι εξίσου πιθανά ή δυνατά. Με άλλα λόγια, η κατασκευή μιας γέφυρας στην ουσία της συνιστά κατ' εξοχήν *ηθική επιλογή*. Εάν επιτρέψουμε στη σκέψη μας να αρθεί πάνω από τα τεχνικά της χαρακτηριστικά, το ιδιαίτερο σχήμα της, τα υλικά από τα οποία έχει κατασκευασθεί, η παρατήρηση οποιασδήποτε γέφυρας θα μας αποκαλύψει τη φιλοσοφία των δημιουργών της και της εποχής της, τις πολιτικές τους στοχεύσεις και προτεραιότητες, τη λεπτότητα της αισθητικής τους, τη σχέση τους με το φυσικό περιβάλλον και τις κεντρικές ηθικές τους παραδοχές. Ο Θεοδόσης Τάσιος αφέθηκε στην υπέρβαση τούτη και έτσι, αναπόδραστα, οδηγήθηκε στη φιλοσοφία¹. Στην πραγματικότητα, ποτέ δεν εγκατέλειψε τα γεφύρια του. Απλώς, πλέον, δεν τα χτίζει με μπετόν και σίδερο μόνον, αλλά και με ιδέες.

Τα γεφύρια του Τάσιου δεν είναι ούτε πρόχειρα ούτε αχαμνά. Απεναντίας, αποτελούν φιλόδοξες κατασκευές, αφού επιχειρούν να ενώσουν ξηρές που τις χωρίζουν αμέτρητα μιλια άγριων και απρό-

βλεπτων νερών: το πραγματικό με το ιδεατό, το εφικτό με το δέον, το απτό με εκείνο που από τη φύση του πάντοτε μας διαφεύγει παρ' ότι γνωρίζουμε ότι είναι εκεί, τον ανεξέταστο βίο με τον φιλοσοφημένο. Τέτοια γεφύρια απαιτούν άριστα υλικά. Και οι ιδέες του Τάσιου είναι πρώτης ποιότητας: φροντισμένες, τεκμηριωμένες, επαγωγικά διαρθρωμένες, εύληπτες, διαλλακτικές, διαυγείς. Παράλληλα, όμως, είναι και ρηξικέλευθες, ανατρεπτικές, επιθετικές, ενίοτε τόσο άγριες μέσα στην ήρεμη παρρησία με την οποία διατυπώνονται από τον δημιουργό τους, ώστε μοιάζουν σαν καλοσχεδιασμένες λυσοαλές επιθέσεις ενάντια στην ραστώνη του πνεύματός μας και στην διάθεσή μας να υιοθετούμε άκριτα και ανεξέταστα οποιαδήποτε ανοησία, αρκεί αυτή είτε να υπογράφεται από κάποια αυθεντία, είτε απλώς να μας βολεύει. Κοντολογίς, αν σκέφτεσαι να διαβείς τα γεφύρια του Τάσιου, πρέπει να το λέει η καρδιά σου.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

Το βιβλίο του Θεοδόση Τάσιου υπό τον τίτλο *Ας Αναστοχασθούμε Εαυτούς και Αλλήλους*, είναι ένα τέτοιο γεφύρι. Ή, καλύτερα, είναι το απαύγασμα της τέχνης του Τάσιου στη γεφυροποιία. Σε κοντά πεντακόσιες πενήντα πυκνές σελίδες ο συγγραφέας εκθέτει συστηματικά το σύνολο περίπου της σκέψης του για το σκανδαλωδέστερο των όντων, τον άνθρωπο, και για τις σχέσεις στις οποίες αυτός αναπό-

φευκτα εμπλέκεται. Ο Τάσιος εξετάζει, αναλύει και κρίνει τους ποικίλους τρόπους κατά τους οποίους ο άνθρωπος σχετίζεται με τον συνάνθρωπό του, με τα υπόλοιπα έμβια μη-ανθρώπινα όντα, καθώς και με τον φυσικό κόσμο που τον περιβάλλει. Ειδικότερα, το βιβλίο καταπιάνεται με τις σχέσεις του ατόμου προς τον εαυτό του, με αυτές του ατόμου προς την ομάδα, προς τις μελλοντικές γενιές, προς τον περιβάλλοντα κόσμο και τα όντα που τον συναπαρτίζουν και, τέλος, προς υπερβατικές οντότητες, όπως ο θεός και το ωραίο. Το περιεχόμενο του βιβλίου διαρθρώνεται σε ένδεκα ενότητες, η κάθε μία από τις οποίες οδηγεί ομαλά στην επόμενη συμπληρώνοντας, ταυτόχρονα, την προηγούμενη.

Αλλά τι αξία έχουν η παρατήρηση και η κριτική εάν δεν συνοδεύονται από συγκεκριμένες θέσεις και προτάσεις – άλλωστε, ένα γεφύρι, όσο καλοφτιαγμένο και εάν είναι, δεν εξυπηρετεί κανέναν σκοπό εάν δεν σε οδηγεί στην απέναντι όχθη, και αυτό ο Τάσιος το γνωρίζει καλά. Για τον λόγο αυτό σε κανένα σημείο δεν διστάζει να προτείνει αυτό που κατά τη γνώμη του θα θεραπεύσει μια δεδομένη παθογένεια ή εκείνο που θα εξορθολογήσει μια επαχθή κατάσταση, να εισηγηθεί μια ρηξικέλευθη λύση σε ένα πρόβλημα ή έναν καινοτόμο τρόπο άρσης μιας αβελτηρίας. Οι λύσεις που προτείνει ο Τάσιος ακουμπούν στέρεα στη λογική, υποστηρίζονται από βαθιά και πλούσια επιστημονική γνώση (για

το λόγο το αληθές αρκεί μια ματιά στο πρώτο μέρος του βιβλίου, αυτό που αναφέρεται στα ζώα και στις κοινωνίες τους), και διέπονται από το πλέον πολύτιμο όσο και δυσεύρετο γνώρισμα του επιστήμονα, τον *κοινό νο*.

Το βιβλίο είναι γραμμένο στο ύφος και στην γλώσσα που οφείλει κατά τη γνώμη μου να είναι γραμμένο κάθε επιστημονικό έργο, καθώς και γενικός οποιοδήποτε έργο είναι προορισμένο να αναγνωσθεί από κάποιο κοινό: με τρόπο τέτοιο, ώστε το περιεχόμενο να είναι απολύτως κατανοητό και εύληπτο. Σε όλο το βιβλίο το –ούτως ή άλλως ιδιαίτερο και απολύτως αναγνωρίσιμο– ύφος του Τάσιου είναι άμεσο και προσωπικό, και από τις πρώτες ήδη αράδες ο αναγνώστης αισθάνεται τον συγγραφέα ως εντελώς οικείο πρόσωπο, γεγονός που του επιτρέπει να συνομιλήσει μαζί του. Οι ιδέες, παρ' ότι ενίοτε σύνθετες και απαιτητικές, εκτίθενται παρ' όλα αυτά πάντοτε με τη μεγαλύτερη δυνατή απλότητα και κατά αυστηρή λογική αλληλουχία, ούτως ώστε ο αναγνώστης να μην αντιμετωπίζει τεχνητά εμπόδια στην προσπάθειά του να κατανοήσει τα γραφόμενα. Πέραν τούτων, μεγάλη προσοχή έχει δοθεί στην καλλιέργεια και στην ομαλή ροή του λόγου. Συνολικά το βιβλίο αυτό δεν καταβάλλει καμία ιδιαίτερη προσπάθεια να εντυπωσιάσει τον αναγνώστη, και αυτός ακριβώς, νομίζω, είναι ο λόγος που τελικώς το επιτυγχάνει.

Το *Ας Αναστοχασθούμε Εαυτούς και Αλλήλους* είναι μια πρόκληση

και συνάμα μια πρόσκληση για εμάς που το διαβάζουμε. Μοιάζει σαν ο συγγραφέας μέσα από κάθε σελίδα να μας κοιτάζει κατάματα και μας λέει: «Τόσο εσύ, όσο και εγώ, αισθανόμαστε πως κάτι πρέπει να αλλάξει στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας, τους άλλους και τον κόσμο μας. Ας πάρουμε, λοιπόν, τα πράγματα από την αρχή, και ας συζητήσουμε νηφάλια και σοβαρά. Εγώ θα σου εκθέσω τις απόψεις μου όσο καλύτερα μπορώ, και θα σου προτείνω τις λύσεις που θεωρώ πως είναι οι πλέον εύλογες. Αν κάνεις και εσύ το ίδιο, πιστεύω πως θα οδηγηθούμε κάπου καλύτερα από εδώ που τώρα βρισκόμαστε».

Το βιβλίο αποτελείται από ένδεκα θεματικές ενότητες. Τις αναφέρω: [1] Οι κοινωνίες των ζώων, [2] Μια ενδεχόμενη ερμηνεία του ηθικού ενεργήματος, [3] Οι ηθικές επιλογές μέσα στην ομάδα, [4] Οι επαγγελματικές δεοντολογίες, [5] Πολιτική και πολιτικαντική, [6] Για μια ηθοπαιδεία, [7] Κοινωνίες και περιβάλλον, [8] Τέχνη για τον λαό; [9] Η παγκοσμιοποίηση και εμείς, [10] Παιδείας επανεπίσκεψις, και [11] Το θρησκευέσθαι. Από αυτές επέλεξα να εστιάσω σε δυο μόνον, συγκεκριμένα στην πρώτη και στην τελευταία. Ο λόγος που με οδήγησε στην επιλογή των συγκεκριμένων εννοιών είναι πως αμφότερες αφορούν τους τρόπους με τους οποίους ο άνθρωπος σχετίζεται με οντότητες που εκλαμβάνει ως *άλλης τάξεως*, τα ζώα και τον θεό. Συνεπώς, η πραγμάτευση των σχετικών θεμάτων, πέραν της προφανούς και εύλογης γοητείας που ασκεί στην σκέψη, προσφέρεται ως πεδίο δόξης λαμπρόν σε έναν ικανό γεφυροποιό.

ΤΑ ΖΩΑ

Ο συγγραφέας επιλέγει να ξεκινήσει με την ενότητα που εξετάζει τις «Κοινωνίες των ζώων» προκειμένου, όπως λέει, αφ' ενός «να υποπτευθούμε από πού ξεκινήσαμε», και αφ' ετέρου για να «μαλακώσει το πετσί μας» διά της συνειδητοποιήσεως όσων μας συνδέουν με τα μη-ανθρώπινα έμβια όντα, και έτσι να κατανοήσουμε καλύτερα τα δικά μας κοινωνικά βάσανα. Ως προς αυτό το τελευταίο, ελάχιστο απέχει από αυτό που ο Ιμμάνουελ Καντ σε ώριμη ηλικία υποστήριξε: η αδιαφορία μας για τα ζώα μπορεί να νε-

Μέγαρο Μουσικής Αθηνών

Αθήνα, 2 Απριλίου 2012. Ο Θεοδόσης Τάσιος στη διάρκεια διάλεξής του στο Megaron Plus του Μεγάρου Μουσικής Αθηνών.

κρώσει μέσα μας μια φυσική προδιάθεση που είναι απαραίτητη για την ηθικότητα². Η συζήτηση για τις κοινωνίες των ζώων, ωστόσο, όπως καθίσταται ήδη από τις πρώτες γραμμές προφανές, δεν πρόκειται να διεξαχθεί από ουδέτερη προοπτική. Ο Τάσιος διαθέτει αποκρυσταλλωμένη άποψη επί του θέματος, και δεν διστάζει να τη δηλώσει εκ προοιμίου: το είδος μας συγγενεύει στενά με το ζωικό βασίλειο, στενότερα από όσο τείνουμε να θεωρούμε ή –ορισμένοι, τουλάχιστον, από εμάς– θέλουμε να πιστεύουμε. Η προσέγγιση αυτή εκ μέρους του συγγραφέα εγείρει ευθύς εξ αρχής ένα σημαντικό ζήτημα επιστημολογικής χροιάς: νομιμοποιείται ο επιστήμονας να ξεκινά την έρευνά του έχοντας ήδη παγιώσει μια αντίληψη περί όσων πρόκειται να εξετάσει; Ή μήπως οφείλει να παραμένει για όσο περισσότερο διάστημα μπορεί ουδέτερος, αφήνοντας τη συζήτηση να τον οδηγήσει στη μια ή στην άλλη πλευρά; Θα αποπειραθώ να απαντήσω στο ερώτημα αυτό πρώτα ως αναγνώστης, και κατόπιν ως επιστήμονας. Ως αναγνώστης διαθέτω πληθώρα πηγών σχετικών από όποιο θέμα με ενδιαφέρει. Όταν, λοιπόν, διαβάζω ένα βιβλίο του Τάσιου, αυτό που θέλω πρωτίστως να πληροφορηθώ είναι οι θέσεις του ίδιου του Τάσιου, και όχι όλων των υπολοίπων. Τις απόψεις των άλλων θα τις βρω στα δικά τους κείμενα. Συνεπώς, η επιλογή του Τάσιου λειτουργεί προς όφελος του αναγνώστη. Από τη σκοπιά του

επιστήμονα, πάλι, στη δική μου σκέψη τουλάχιστον η εκ προοιμίου επιλογή στρατοπέδου είναι πολύ γονιμότερη από την τήρηση μιας στείρας ουδετερότητας. Πρέπει, βέβαια, ο επιστήμονας τουλάχιστον να αναφέρει τις αντίθετες απόψεις – και ο Τάσιος το πράττει με συνέπεια. Πρέπει, επίσης, να τεκμηριώσει τη δική του θέση με την μεγαλύτερη δυνατή πληρότητα – και τούτο ο Τάσιος το πράττει με προσήλωση (οι εβδομήντα σελίδες του μέρους αυτού υποστηρίζονται από περισσότερες από εκατό παραπομπές!). Οφείλει ο επιστήμονας, παράλληλα, να παρουσιάσει την άποψη που υποστηρίζει με νηφαλιότητα και διαλλακτικότητα, ως μια *πρόταση* εκ μέρους του και όχι ως σύμβολο πίστεως – και ο Τάσιος ακριβώς έτσι παρουσιάζει τη θέση του. Αν τηρούνται οι προϋποθέσεις αυτές, η μη-ουδέτερη προσέγγιση είναι τίμια, θεμιτή και γόνιμη, και τέτοια είναι τα κείμενα που ασκούν καθοριστική επίδραση στη σκέψη κάθε εποχής³. Στην ουσία τώρα: Για να υποστηρίξει την προαναφερθείσα θέση του ο Τάσιος αφ' ενός επικαλείται τα πορίσματα επιστημονικών ερευνών που καταδεικνύουν τη στενότητα γενετική σχέση μας με άλλα ανώτερα θηλαστικά, αφ' ετέρου παραθέτει ιδιαίτερος πλούσιο και πάρα πολύ ενδιαφέρον ερευνητικό υλικό ώστε να τεκμηριώσει τη θέση του πως όχι μόνον τα ανώτερα θηλαστικά, αλλά και άλλα έμβια όντα τα οποία αντιλαμβανόμαστε ως υποδεέστερα στην εξελικτική ιεραρχία,

διαθέτουν ικανότητες και ιδιότητες που προσομοιάζουν –εάν δεν συμπίπτουν– με αντίστοιχες που αυθαιρέτως θεωρούμε πως αποτελούν μονοπώλιον των ανθρώπων. Τα ζώα, μας λέει –και το αποδεικνύει με μια πράγματι εντυπωσιακή ποικιλία ερευνητικών δεδομένων που αφορούν όχι μόνον ανώτερα θηλαστικά, αλλά και μέλισσες, και μαυροκόρακες, και χήνες και άλλα θαυμαστά– έχουν την ικανότητα να σχετίζονται μεταξύ τους με τον τρόπο που το πράττουν οι άνθρωποι: ερωτοτροπούν χρησιμοποιώντας συγκεκριμένους κώδικες, παίζον, δείχνουν συμπάθεια σε οικείους αλλά και σε ξένους, αναπτύσσουν τεχνολογία επινοώντας τεχνικές μεθόδους και κατασκευάζοντας εργαλεία, διδάσκουν τις επινοήσεις τους στην ομάδα και στους απογόνους τους –πράγμα που σημαίνει πως διαθέτουν κουλτούρα–, ορισμένα από αυτά εμφανίζουν διακριτές αισθητικές τάσεις –γεγονός που υποδεικνύει ότι διαθέτουν αφαιρετική σκέψη–, επικοινωνούν μεταξύ τους χρησιμοποιώντας προή πρωτο-γλώσσα όπως τα ανθρώπινα νήπια, και όταν ορισμένα πρωτεύοντα ενισχύονται από την ανθρώπινη επενέργεια αναπτύσσουν ακόμη και γλώσσα, και έτσι πλέον γνωρίζουμε πως η αρχική υποψία μας περί της ύπαρξης αφαιρετικής σκέψης ήταν ορθή. Ομολογώ πως, από τότε που διάβασα –με κάποια αμηχανία– τη σχετική θέση του Ρότζερ Σκρόντον (Roger Scruton) πως τα σκυλιά συνδέονται με τους ανθρώπους ως *άτομα*, έχοντας, δηλαδή, συνείδηση *του εαυτού τους* και του *άλλου*⁴, ουδέποτε είδα ξανά τον σκύλο μου με το ίδιο βλέμμα. Τα εκπληκτικά που γράφει ο Θεοδόσης Τάσιος στο πρώτο αυτό μέρος του βιβλίου του πιστεύω πως θα ανάγκαζαν και αυτόν τον ίδιο τον Καρτέσιο να αποκηρύξει την αντίληψή του ότι τα μη-ανθρώπινα έμβια όντα αποτελούν αυτόματα φτιαγμένα από τη φύση, αντίστοιχα με αυτά που κατασκευάζει ο άνθρωπος⁵.

ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΖΩΩΝ

Αν οι συνάψεις του είδους μας με τα υπόλοιπα ζωικά είναι τόσο στενές, μήπως θα μπορούσε –ή, πολλώ δε μάλλον, θα *έπρεπε*– να γίνεται λόγος για την αναγνώριση δικαιωμάτων στα ζώα; Η σχετική συζήτηση, παρ' ότι περιορισμένης έκτασης και έντασης στην χώρα μας, μετρά ήδη τέσσερις γεμάτες δεκα-

ετίες στην εσπερία, και συνοδεύεται από αχανή πλέον επιστημονική και άλλη βιβλιογραφία, δημόσιες αντιπαραθέσεις και ακτιβιστικές δράσεις. Οι κεντρικές τάσεις που έχουν διαμορφωθεί στο πλαίσιο του σχετικού ηθικού διαλόγου είναι σε γενικές γραμμές οι εξής: [α] τα ζώα διαθέτουν ηθικά δικαιώματα – προσαρμοσμένα, ωστόσο, στις ιδιαιτερότητες της φύσης τους: το δικαίωμα στην ζωή (αφού δείχνουν να απολαμβάνουν την ζωή και να επιδιώκουν τη διατήρησή τους σε αυτήν), το δικαίωμα στην αποφυγή του πόνου (αφού πονούν και τείνουν, όπως και εμείς οι άνθρωποι, να αποφεύγουν τον πόνο)⁶, [β] τα ζώα δεν μπορούν να λογίζονται ως φορείς δικαιωμάτων, διότι η φύση τους δεν επιτρέπει κάτι τέτοιο (δεν είναι έλλογα όντα, δεν διαθέτουν *εαυτό*, δεν μπορούν να επικαλεσθούν, να διεκδικήσουν ή να αποποιηθούν τα όποια ηθικά τους δικαιώματα)⁷, [γ] τα ζώα δεν είναι μεν φορείς δικαιωμάτων (για ορισμένους ή όλους τους ανωτέρω λόγους), ωστόσο οι άνθρωποι ως ηθικά πρόσωπα διαθέτουν προς αυτά ηθικές υποχρεώσεις⁸, [δ] η συζήτηση για την αναγνώριση δικαιωμάτων στα ζώα είναι ατελέσφορη, αυτό που απαιτείται είναι η πλήρης και παντοειδής *απελευθέρωση των ζώων* (animal liberation: να αφεθούν, στο εξής, να ζουν τη ζωή τους χωρίς καμία παρέμβαση εκ μέρους του ανθρώπου)⁹.

Ο Θεοδόσης Τάσιος ξεκινά τη συζήτηση περί των δικαιωμάτων των ζώων με ένα ερώτημα, του οποίου η εκ προοιμίου θέση επιβάλλεται από τον κοινό νου αλλά, παρά ταύτα (ή, ίσως, ακριβώς ένεκα τούτου), στον ανυποψίαστο αναγνώστη φαντάζει εικονοκλαστικό: τι είναι τα δικαιώματα του ανθρώπου;

ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Προς απάντηση του ερωτήματος αυτού έχουν αναλωθεί (ή, επενδυθεί, εάν θέλετε) τόνοι μελάνης (και αίματος, ας μην το ξεχνούμε). Ορισμένοι, όπως ο Τζέρεμυ Μπένθαμ (Jeremy Bentham), υποστήριξαν πως τα δικαιώματα του ανθρώπου δεν είναι τίποτα περισσότερο παρά ανοησίες στηριγμένες σε ξυλοπόδαρο¹⁰. Άλλοι, όπως οι αντιπρόσωποι του γαλλικού λαού στην Εθνοσυνέλευση της 26ης Αυγούστου 1789, θεώρησαν πως ορισμένα δικαιώματα του ανθρώπου

είναι *φυσικά* και *αναπαλλοτρίωτα*, όπως αυτά της ελευθερίας, της ιδιοκτησίας, της ασφάλειας και της αντίστασης στην καταπίεση¹¹. Κάποιοι υποστηρίζουν πως η εγκυρότητα των δικαιωμάτων αυτών εδράζεται μόνο στη θεία βούληση¹². Μερικοί, τέλος, αντιμετωπίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα ως κατ' ουσίαν ηθικά δικαιώματα¹³, δηλαδή ως μέρος (ή αποτέλεσμα) μιας άτυπης συμφωνίας ή σύμβασης μεταξύ των ατόμων στο πλαίσιο μιας δεδομένης κοινωνίας. Ο Θεοδόσης Τάσιος δείχνει να ασπάζεται αυτή την τελευταία θέση, συμπληρώνοντας πως η συμφωνία αυτή είναι *ωφελιμιστικού* χαρακτήρα και μάλιστα διττού, ο οποίος υποστασιοποιείται δυνάμει μιας ιδιότυπης *δοσοληψίας*: [α] περιστέλλω τις ελευθερίες μου απέναντί σου, ώστε και εσύ να πράξεις το ίδιο, με αποτέλεσμα να λειτουργήσει εύρυθμα η ομάδα, γεγονός από το οποίο θα αποκομίσω μεγαλύτερα *οφέλη* από εκείνα που θα αποκόμιζα εάν αυτό δεν συνέβαινε, [β] αναγνωρίζοντας και σεβόμενος τα δικαιώματά σου σου συμπαρίσταμαι και έτσι συμμετέχω στη χαρά σου, γεγονός από το οποίο πάλιν *ωφελούμαι* ψυχικώς. Καθίσταται, λοιπόν, εξ αρχής πρόδηλο πως οποιαδήποτε εξωγενής ερμηνεία του ηθικού ενεργήματος απορρίπτεται διαρρηδην από τον Τάσιο. Από τα παραπάνω έπεται πως τα δικαιώματα του ανθρώπου για τον συγγραφέα διαθέτουν *σχετικό κύρος*, το οποίο οριοθετείται από τις ανάγκες της εκάστοτε κοινωνίας σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή της εξέλιξής της, και επανακαθορίζεται διαρκώς. Από αυτόν τον *ηθικό σχετικισμό* θα μπορούσαν, κατά τον συγγραφέα, να εκφεύγουν δικαιώματα που προστατεύουν στοιχειώδεις επιθυμητές καταστάσεις μη-κοινωνικής εκπήγασης, όπως είναι η ίδια η ζωή.

Οι περισσότεροι στοχαστές μεταξύ εκείνων που ασπάζονται την αντίληψη περί την ηθική που –κάπως γενικευτικά¹⁴ και, συνεπώς, απλουστευτικά– αποκαλείται *ηθικός σχετικισμός*, ενίοτε δείχνουν να αισθάνονται κάπως αμήχανα που το πράττουν – ο όρος όχι σπάνια εκτοξεύεται ως μομφή εναντίον κάποιων, ενώ αυτά που αντιπροσωπεύει έχουν κατά το παρελθόν καταδικασθεί από ποικίλες αυθεντίες, μεταξύ άλλων και από δύο προκαθημένους της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας¹⁵. Προσωπικά δεν κατανώ τους λόγους ούτε για το ένα

ούτε για το άλλο. Δεν χωρά αμβιβολία πως πολλοί από αυτούς που αρέσκονται να περιδιαβαίνουν τα δαιδαλώδη μονοπάτια της ηθικής, ιδίως οι επαγγελματίες φιλόσοφοι, διακατέχονται από την ευγενή – όσο και επιμελώς συγκεκαλυμμένη– φιλοδοξία πως κάποια στιγμή θα βρεθούν σε εκείνο το ονειρικό ξέφωτο όπου υψώνεται το *ένα και μοναδικό*, το *πραγματικό* παλάτι της ηθικής, θεμελιωμένο ακλόνητα στον συμπαγή βράχο της λογικής, κάποιας αυταπόδεικτης μεταφυσικής ή μιας αδιαμφισβήτητης οντολογίας. Το πρόβλημα είναι πως ούτε τέτοιο έδαφος φαίνεται να υπάρχει, μα ούτε και τέτοιο παλάτι. Ο ηθικός σχετικιστής είναι, ασφαλώς, καταδικασμένος να μην μπορέσει ποτέ να δημιουργήσει κάποιο μεγαλεπήβολο ηθικό σύστημα οικουμενικού κύρους, όπως αυτό του Ιμμάνουελ Καντ ή εκείνο του Αριστοτέλους. Ωστόσο, φαντάζει περισσότερο εναρμονισμένος με την ανθρώπινη κατάσταση και πιο κοντά στην αλήθεια, στον βαθμό, βεβαίως, που η αλήθεια γίνεται αντιληπτή ως συμφωνία του νου με την πραγματικότητα¹⁶. Και τούτο διότι κάθε κοινωνία πράγματι δείχνει να αποδέχεται ως ορθές διαφορετικές ηθικές αρχές¹⁷, ενώ και το ίδιο κοινωνικό σύνολο μέσα στον χρόνο εγκαταλείπει ή περιθωριοποιεί ακόμη και τις πλέον παγιωμένες ηθικές στάσεις προς χάριν άλλων. Αυτό, αν μη τι άλλο, κατά τη γνώμη του Gilbert Harman, δείχνει πως η εκάστοτε ισχύουσα ηθική υφίσταται δυνάμει μόνο μιας ρητής ή άρρητης *συμφωνίας* μεταξύ των μελών μιας συγκεκριμένης κοινωνίας¹⁸. Η συμφωνία αυτή, όπως και κάθε άλλη, δεν μπορεί να ισχύει ούτε παντού, ούτε ες αεί. Αντιθέτως, υπόκειται σε περιορισμούς χρονικούς και τοπικούς: οι κοινωνικές ανάγκες και το πολιτισμικό υπόβαθρο δεν είναι παντού ίδια, ώστε είτε να επιτρέπεται είτε να απαιτείται η ίδια συμφωνία. Αλλά και εκεί όπου το *consensus omnium* έχει επικυρώσει έναν συγκεκριμένο ηθικό κώδικα, όταν η ανάγκη το καλέσει ο κώδικας αυτός θα συμπληρωθεί, θα τροποποιηθεί ή θα εγκαταλειφθεί προς χάριν ενός νέου λειτουργικότερου. Η ανωτέρω οπτική καλείται περιγραφικός σχετικισμός ακριβώς διότι συνιστά μια συγκεκριμένη ανάγνωση της ιστορίας –και, παράλληλα, ερμηνεία της ουσίας– της ηθικής, και σε καμία περίπτωση δεν οδηγεί, τουλάχιστον

χιστον νομοτελειακά, στην αντίληψη πως όλες οι ηθικές κρίσεις διαθέτουν την ίδια εγκυρότητα ή νομιμοποίηση, κάτι που, αν συνέβαινε, αναπόφευκτα θα ακύρωνε την όποια δυνατότητά μας να αξιολογούμε τις ηθικές κρίσεις ως λιγότερο ή περισσότερο συνεκτικές. Στην περίπτωση του Τάσιου, εν προκειμένω, ο συμβασιοκρατικός σχετικισμός του τον οδηγεί σε μια εύλογη, ηπιώς διατυπωμένη, ευέλκκη και γόνιμη προσέγγιση του ηθικού ενεργήματος. Σε ό, τι αφορά το εύλογον της προσέγγισης και την ηπιότητα της διατύπωσης, ο αναγνώστης κρίνει ο ίδιος του λόγου το αληθές αφ' ενός διαβάζοντας και τα άλλα ειδικότερα μέρη του βιβλίου από το [2] έως το [7], αφ' ετέρου λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι ο Τάσιος στα οφέλη του ηθικού δρώντος δίνει πρωτεύουσα θέση στις υποστασιακές χαρές της Φιλότητας. Ως προς την ευελιξία και τη γονιμότητα της θέσης του Τάσιου, ωστόσο, αυτή αποδεικνύεται από τον ευαίσθητο και επινοητικό τρόπο με τον οποίο του επιτρέπει να προσεγγίσει τα δικαιώματα των ζώων.

ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΖΩΩΝ ΚΑΙ ΠΑΛΙ

Η ίδια δοσοληψία (do ut des) που λαμβάνει χώρα μεταξύ των ανθρώπων, λέει ο Τάσιος, αποτέλεσμα της οποίας είναι η αναγνώριση δικαιωμάτων στα άτομα του είδους μας για λόγους καθαρά ωφελιμιστικούς (πρακτικούς και συναισθηματικούς), υφίσταται και μεταξύ ανθρώπου και ζώων. Ο άνθρωπος αποκομίζει από τα μη-ανθρώπινα έμβια όντα ποικίλα και κρίσιμα για την επιβίωση και ευημερία του πρακτικά αγαθά – άρα τα συμφέροντά τους δεν μπορεί να του είναι αδιάφορα. Παράλληλα, οι άνθρωποι τείνουμε ενστικτωδώς να συμμετέχουμε στα ποικίλα πάθη της ζωής σε κάθε της μορφή: χαιρόμαστε με τη χαρά του σκύλου μας, φέρ' ειπείν, και συμπάσχουμε μαζί του όταν πονά – ακόμη και η εικόνα ενός ψαριού που ξεψυχά σπαρταρώντας έξω απ' το νερό μας προκαλεί ενίοτε βαθιά υπαρξιακή οδύνη. Δεδομένων αμφοτέρων τούτων, είναι εύλογη η υπόθεση πως θα μπορούσαμε να περιορίσουμε τα όρια της ελευθερίας ημών έναντι των ζώων κατά τρόπο ανάλογο με εκείνον που μετήλθαμε ώστε να πράξουμε το ίδιο έναντι των συνανθρώπων μας. Με άλλα λόγια,

να αναγνωρίσουμε ορισμένα δικαιώματα στα ζώα: [α] ώστε να διασφαλίσουμε την κάρπωση σημαντικότερων ωφελημάτων για το είδος μας από εκείνα που θα απολαμβάνουμε εάν δεν το πράτταμε και, [β] διότι η συμμετοχή μας στην χαρά τους και η απαλλαγή μας από την ψυχική οδύνη των ανθρωπογενών παθών τους μας προσπορίζει ποικίλα και ουσιαστικά ψυχικά ωφέληματα. Ο Τάσιος δοκιμάζει στη σκέψη του το –αλήθεια, προκλητικό– αυτό ενδεχόμενο, αλλά σχεδόν αμέσως το απορρίπτει ως ιδιαίτερος επισφαλές. Αντί της αναγνώρισης συγκεκριμένων δικαιωμάτων στα ζώα, η οποία αντιλαμβάνεται πως θα οδηγούσε σε ανυπερβλήτες δυσχέρειες τον συλλογισμό του, ο Τάσιος επιλέγει να μιλήσει απλώς για *ηθικό ενδιαφέρον* του ανθρώπου για τα ζώα – και πράγματι, η σχετική ηθική επιταγή συναγεται αβίαστα και ασφαλώς από την ωφελμιστική ανάγνωση μιας πιθανής ηθικής σχέσης ανθρώπου-ζώου που ο συγγραφέας προκρίνει. Τι μας λέει με άλλα λόγια:

Ο τρόπος που ο άνθρωπος σχετίζεται με τα ζώα δεν μου φαίνεται να επιτρέπει την αναγνώριση δικαιωμάτων στα τελευταία. Σίγουρα, όμως, επιτάσσει για τον άνθρωπο ένα ιδιαίτερος εντονότερο ηθικό ενδιαφέρον για τα ζώα από αυτό που συνήθως επιδεικνύει ή θεωρεί *πως πρέπει* να επιδεικνύει.

Αλλά εάν είναι έτσι, τότε ο άνθρωπος διαθέτει *ηθικές υποχρεώσεις* έναντι των ζώων – και συγκεκριμένα την ηθική υποχρέωση να τους συμπεριφέρεται και να τα αντιμετωπίζει κατά τρόπους που θα επικυρώνουν το ιδιαίτερο ηθικό ενδιαφέρον του προς αυτά. Ο Θεοδόσης Τάσιος δεν διστάζει να υιοθετήσει την αντίληψη αυτή, αφού –ορθώς κατά τη γνώμη μου– την αντιλαμβάνεται ως απολύτως συνάδουσα με τη διεγερμένη ωφελμιστική εκ μέρους του ανάλυση της ηθικής σχέσης ανθρώπου-ζώου.

Η προσέγγιση αυτή του Τάσιου, είμαι σίγουρος, θα προκαλέσει την μήνιν πολλών αφοσιωμένων υπερασφών των δικαιωμάτων των ζώων, αφού το ενδιαφέρον προς τα ζώα που απαιτεί ο Τάσιος είναι ωφελμιστικής προέλευσης, και ο ωφελμισμός είναι εξ ορισμού *ανθρωπο-*

Μετά το 1800, οι αρχές στη Βρετανία προσπάθησαν να σταματήσουν το βάρβαρο έθιμο του badger-baiting: ασβόι χρησιμοποιούνταν ως δολώματα για να εξάψουν τα άγρια ένστικτα σκυλιών. Κάθε επεισόδιο του χωριάτικου αυτού εθίμου, που ήταν αγαπητό και στους κύκλους της καλής κοινωνίας, τελείωνε συνήθως με το θάνατο του ασβού και με σοβαρά τραυματισμένα τα σκυλιά. Στην γκραβούρα το 1823, που είχε φιλοτεγήσει ο Henry Thomas Alken, αναπαρίσταται η προετοιμασία μιας «παρτίδας» badger baiting.

κεντρικός: οι όποιες ηθικές μας υποχρεώσεις φαινομενικά μόνον στρέφονται προς τα ζώα, αλλά στην ουσία επιστρέφουν *σε εμάς τους ίδιους*¹⁹ – ενδιαφερόμαστε για τα ζώα απλώς και μόνον διότι η δική τους μέγιστη δυνατή ευημερία υποστηρίζει τη δική μας. Η αντίληψη του Τάσιου, θα ισχυρισθούν ορισμένοι από τους αμύνητες των ζώων, δείχνει να παραβλέπει την εγγενή και απόλυτη αξία των ζώων, και να τα υποβαθμίζει κατά τρόπο ανοίκειο σε μέσον ικανοποίησης των ανθρωπίνων αναγκών. Ας μου επιτρέψουν οι συμπαθέστατοι –και συνήθως, ιδιαίτερος μαχητικοί– αυτοί φίλοι να πω δυο λόγια προς υπεράσπιση του Τάσιου, έστω και προ εορτής. Κατ' αρχάς, ο συγγραφέας εκ προοιμίου δηλώνει – και εκμεταλλεύεται κάθε ευκαιρία ώστε να το επαναλάβει– πως επιθυμεί να κρατήσει την ηθική του σκέψη μακριά από αφηρημένες γενικές αρχές και μεταφυσικές παραδοχές. Και δυστυχώς, η έννοια της απόλυτης ή εγγενούς αξίας αποτελεί την επιτομή της γενικής αρχής και της μεταφυσικής παραδοχής, άρα βρίσκεται απολύτως εκτός της οπτικής του Τάσιου. Εκτός τούτου, η εύκολη και ατεκμηρίωτη προσφυγή σε απόλυτες αξίες ευθύνεται για πάμπολλες αβελτηρίες της ηθικής μας, αρκετές εκ των οποίων τις υφίστανται και

τα ζώα²⁰. Κατά τρίτον, ο ωφελμισμός του Τάσιου συμπεριλαμβάνει και όλες τις υποστασιακές κερδοζημίες του ανθρώπου απ' τη συμμετοχή του στη χαρά και στον πόνο των ζώων – χαρά και πόνος που έχουν διεξοδικώς αναλυθεί στα προηγούμενα. Τέλος, αυτός ο τρισκατάρατος ανθρωποκεντρικός ωφελμισμός, όσο και εάν ενίοτε φαντάζει κομμένος και ραμμένος στα ανθρώπινα μέτρα, αποτελεί κατά τη γνώμη μου τον ασφαλέστερο τρόπο διασφάλισης ενός *minimum* ηθικού ενδιαφέροντος για κάθε τι μη-ανθρώπινο – και τούτο διότι *όλοι* τον κατανοούν και τον αποδέχονται, έστω και απρόθυμα, σε αντίθεση με τις γενικές αφηρημένες αρχές και τις μεταφυσικές αναγνώσεις, οι οποίες φαίνονται κατάλληλες να πείσουν μόνον όσους *ήδη τις έχουν αποδεχθεί*. Και δύο λέξεις για τον δισταγμό του Τάσιου να αναγνωρίσει δικαιώματα στα ζώα: συντάσσομαι μαζί του, έστω και για διαφορετικούς λόγους. Γνώμη μου είναι πως ο όρος «δικαιώματα των ζώων» απ' ενός συνιστά *αντίφαση εν τοις όροις*, απ' ετέρου υποστηρίζει μια συζήτηση που, αν μη τι άλλο, δεν είναι ούτε απαραίτητη ούτε χρήσιμη. Ως προς το πρώτο, εάν τα δικαιώματα υφίστανται δυνάμει μιας ρητής ή άρρητης συμφωνίας μεταξύ ηθικών προσώπων, ακόμη και τα πλέον κο-

τινά στον άνθρωπο ζώα είναι εντελώς ακατάλληλα να συμμετάσχουν σε ένα τέτοιο σύμφωνο: όλα ανεξαιρέτως αδυνατούν εκ φύσεως να αντιληφθούν την έννοια του όποιου δικαιώματος, να το επικαλεσθούν, να το διεκδικήσουν ή να το αποποιηθούν²¹. Ως προς το δεύτερο, θεωρώ πως η αναγνώριση δικαιωμάτων δεν αποτελεί μονόδρομο στην προσπάθειά μας να διασφαλίσουμε ένα *minimum* ηθικού ενδιαφέροντος για τα ζώα. Τα ηθικά πρόσωπα καθορίζουν τη στάση τους έχοντας στη σκέψη τους όχι τόσο τα δικαιώματα του ετέρου, αλλά τις ιδιές τους *ηθικές υποχρεώσεις*. Και υπάρχουν τρόποι να θεμελιωθούν ηθικές υποχρεώσεις προς ετέρους ακόμη και εάν αυτοί δεν δύνανται να διαθέτουν ηθικά δικαιώματα, όπως συμβαίνει με την αγέννητη ζωή, τους νεκρούς, τους παράφρονες κ.τ.λ.

ΤΟ ΘΡΗΣΚΕΥΕΣΘΑΙ

Το ζώο για τον άνθρωπο αποτελεί το απτό μεν, αλλά όχι το μοναδικό *έτερον*. Η θεότητα συνιστά *την άλλης τάξεως* ετερότητα, μια ετερότητα με την οποία σχετιζόμαστε και αλληλεπιδρούμε ενδεχομένως σε μεγαλύτερο βαθμό από όσο με την πρώτη κατά τρόπους, μάλιστα, μύχιους και βαθιά υπαρξιακούς. Ο Θεοδόσης Τάσιος ψηλαφεί σεβαστικά αλλά και με τόλμη τη σχέση αυτή: δηλώνει εκ προοιμίου πως θα προσεγγίσει φιλοσοφικώς όχι την ίδια την ουσία της θεότητας, αλλά τις ανθρώπινες δράσεις που σχετίζονται με αυτήν. Και τούτο διότι, όπως ορθώς αναγνωρίζει, το θρησκευτικό ενέργημα ως εκ της φύσεώς του δεν ερείδεται στον λόγο – γι' αυτό, άλλωστε, η Θρησκεία και η Επιστήμη είναι ασύμβατες μεταξύ τους. Στο πλαίσιο, ωστόσο, μιας αυστηρά φαινομενολογικής προσέγγισης του θρησκευέσθαι –όπως είναι αυτή που ο Θεοδόσης Τάσιος επιχειρεί– ο λόγος νομιμοποιείται (αλλά και οφείλει) να διερευνά το θρησκευτικό φαινόμενο, ούτως ώστε αυτό να φωτισθεί επαρκώς. Η φαινομενολογική μελέτη του Θεοδόση Τάσιου διέπεται, επιπλέον, από μια υψηλή φιλοδοξία, την οποία ο συγγραφέας μάς επιτρέπει να υποψιασθούμε: τη δοκιμή υπέρβασης της –*prima facie* εγγενούς– ασυμβατότητας θρησκείας και επιστήμης.

Στο δοκίμιό του αυτό ο Θεοδόσης Τάσιος θα εξετάσει τους τρόπους ανάδυσης και τα αίτια της

κατίσχυσης του θρησκευτικού ενεργήματος, τον ρόλο της μυστικής εμπειρίας, καθώς και τις εσωτερικές σχέσεις που συνέχουν τη θρησκεία με την ηθική και την αισθητική. Επίσης, θα διερευνήσει την έκταση και την ουσία της διάστασης μεταξύ επιστήμης και θρησκείας, καθώς και τις συνάψεις – και τους τρόπους συμπλοκής – της τελευταίας με την τέχνη, την ηθικότητα και την πολιτική. Θα τον απασχολήσει, παράλληλα, η σχέση του αθεϊσμού με τον αγνωστικισμό και τον θεισμό, και θα ολοκληρώσει την έρευνά του ανιχνεύοντας τους τρόπους κατά τους οποίους το θρησκευόσθαι συντελεί στην ολβιότητα του εγώ και νοηματοδοτεί τον ανθρώπινο βίο.

Ο συγγραφέας ευθύς εξ αρχής διευκρινίζει πως θα βασιστεί σε μια υπόθεση εργασίας, την οποία αντιλαμβάνεται ως *εύλογη*: η ψυχή, θα θεωρήσει, δεν αποτελεί *προστιθέμενη οντότητα* ή, αλλιώς, το εγώ δεν είναι «πράγμα». Αντιθέτως, κατά τον Θεοδόση Τάσιο, το εγώ δομείται σταδιακά, αναδύεται ως άυλο επακόλουθο πλήθους σχέσεων με τον περίγυρο και με τον πλησίον. Η πρόταξη μιας υπόθεσης εργασίας εκ μέρους του συγγραφέα συνιστά αφ' ενός εναρμόνιση με ένα μεθοδολογικό προαπαιτούμενο της επιστημονικής έρευνας, αφ' ετέρου αποτελεί για τον αναγνώστη έναν δείκτη περί του εάν (και με ποιον τρόπο) πρέπει να διαβάσει παρακάτω: εκείνος που αντιλαμβάνεται την ψυχή ως υπόσταση η οποία προϋπάρχει της φυσικής γέννησης και επιβιώνει του θανάτου, ως πνοή θεού ενδεχομένως, αυτός μπορεί και να σταματήσει στο σημείο αυτό, ή και να συνεχίσει – αλλά μόνο για να ενημερωθεί για τις απόψεις του Θεοδόση Τάσιου ή να απολαύσει το γοητευτικό του ύφος. Κατά τρίτον, η πρόταξη της υπόθεσης θέτει ένα *minimum* εγκυρότητας της διερεύνησης που θα ακολουθήσει: όσα θα ισχυρισθεί ο συγγραφέας στη συνέχεια, ισχύουν *μόνον στον βαθμό που η υπόθεση εργασίας την οποία υιοθετεί είναι ορθή, και καταρρέουν εάν αποδειχθεί εσφαλμένη*. Αλλά έτσι συμβαίνει συνήθως με την επιστήμη: η ευόδωση των δοκιμών της κρέμεται από μια λεπτή κλωστή. Ο διανοητής διαθέτει μόνο μια αχνή υποψία οιονεί διασφάλισης: *το εύλογον* της υπόθεσής του. Ως προς τούτο, τουλάχιστον κατά την κρίση μου, η υπόθεση του Θεοδόση Τά-

σιου δεν πάσχει: φαίνεται περισσότερο εύλογη από την ορφικής προέλευσης αντίστοιχη υπόθεση, για παράδειγμα, πως η ψυχή εξέρχεται του σώματος διά της τελευταίας αναπνοής και, αφού περιπλανηθεί για κάποιο διάστημα, εντοπίζει το κατάλληλο νεογνό και φωλιάζει μέσα του εκμεταλλεμένη την πρώτη αναπνοή αυτού²². Εν αναμονή της όποιας επαλήθευσης ή διάψευσης της αρχικής υπόθεσης, λοιπόν...

Κατά τον Θεοδόση Τάσιο η ανάδυση του εγώ το εκθέτει στην υπαρξιακή αγωνία της συνειδητοποίησης πως αδυνατεί να ερμηνεύσει τον εαυτό του και τον περίγυρό του. Η κατεπείγουσα ανάγκη διαχείρισης του εντός και εκτός χάους επιβάλλει την προσφυγή στον μύθο, ο οποίος αμβλύνει τις γωνίες της απρόσιτης πραγματικότητας. Εντός του μύθου η σελήνη αποκτά πλέον συγκεκριμένο ρόλο, ο κόσμος ιθύνοντα νου που τον ορίζει, και το σκάνδαλο της ζωής που διαρκώς και αφεύκτως εκρέει στην ανυπαρξία του θανάτου λαμβάνει επιτέλους κάποια ερμηνεία – ο μύθος προσφέρει ψυχική ανακούφιση και ασφάλεια, αφού αποτελεί μια *εναλλακτική πραγματικότητα* που, όμως, την ορίζουμε εμείς. Αλλά ο άνθρωπος είναι φύσει κοινωνικό ον: εντός της κοινωνίας οι προσωπικοί μύθοι συνδιαλέγονται, συμπλέκονται και καθίστανται οργανωμένο σύνολο εξωλογικών πεποιθήσεων θεμελιωμένο στην κοινή έμπνευση. Το σύνολο αυτό εξελίσσεται σταδιακά σε σύστημα λατρείας με κοινά σύμβολα και κοινά εξωκοσμικά σημεία αναφοράς. Η μυστική εμπειρία, η έκσταση και η μαγεία, τρόποι συνομιλίας της ενεού συνειδησης με το χάος, προσφέρουν τα απαραίτητα διαπιστευτήρια εγκυρότητας στον κοινό μύθο. Η κατάσταση είναι πλέον ώριμη για την εμφάνιση των ιδρυτών των επί μέρους θρησκειών. Και ιδού, το υπαρξιακό κενό έχει πλέον πληρωθεί, και η ανάγκη του θρησκευόσθαι έχει ήδη αποκρυσταλλωθεί σε συνεκτικό θρησκευτικό σύστημα.

Το θρησκευόσθαι, διαπιστώνει ο Θεοδόσης Τάσιος, δεν αποτελεί τη μοναδική εξωλογική επιβεβαίωση του εγώ – κατά τρόπο αντίστοιχο επενεργούν η αισθητική και η ηθική, με τις οποίες η θρησκεία μοιράζεται πολλά ουσιώδη γνωρίσματα: και τα τρία ενεργήματα ξεκινούν με μια δόνηση, σύγκεινται από στιγμές άφατης ολβιότητας, οι αιτίες τους είναι εξωλογικές και άρρητες, και αποτελούν προϊόντα ορ-

μητικής-υποστασιακής σχέσης με το εντός μου χάος, με τον συνάνθρωπο και με την άρρητη οντότητα εκτός του κόσμου. Παράλληλα, προσφέρουν στον κοινωνό τους βαθιά βιώματα μη επαληθεύσιμα, συνιστούν, δηλαδή, εσωτερικά αποκαλυπτικά γεγονότα που ανθίστανται σθεναρά στην εμπειρική ή νοητική επιβεβαίωση – αλλά και στις αντίστοιχες διαψεύσεις, βεβαίως. Η θρησκεία, εν προκειμένω, ενίοτε θεωρείται πως βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση προς την επιστήμη, αντίληψη που συντηρεί την πάντοτε ελλοχεύουσα μεταξύ τους καχυποψία, η οποία κατά καιρούς μετατρέπεται σε απερίφραστη εχθρότητα. Αυτό, ωστόσο, ισχυρίζεται ο συγγραφέας, οφείλεται σε αμοιβαία πλάνη και στην εκατέρωθεν άγνοια (ή περιφρόνηση) των μεταξύ τους ορίων. Ο συγγραφέας επισημαίνει τα κύρια σημεία τριβής: [1] Η ύπαρξη του Θεού. Η επιστήμη από τη φύση της δεν μπορεί να την αποδεχθεί, αλλά ούτε και να την απορρίψει. Η θρησκεία, από την άλλη, δεν μπορεί ούτε να την αποδείξει λογικώς ούτε να την επιβάλλει στην διάνοια. [2] Τα θαύματα. Και εδώ ισχύουν τα ίδια. [3] Η περιγραφή του φυσικού κόσμου. Όσες φορές η θρησκεία επεβλήθη στην επιστήμη ως προς αυτό, προέκυψαν άτοπα και βαθύ πνευματικό σκότος. Όταν, από την άλλη, η επιστήμη προσεγγίζει τις σχετικές θρησκευτικές ερμηνείες, αφ' ενός παραβιάζει ανοικτές θύρες, αφ' ετέρου τείνει να προσβάλλει το θρησκευτικό συναίσθημα.

Ο Θεοδόσης Τάσιος αναγνωρίζει το αυτονόητο, και οφείλουμε να του αναγνωρίσουμε το θάρρος που απαιτείται ώστε να το πράξει: η θρησκεία κείται πέραν της επιστήμης, και η επιστήμη κινείται εκτός θρησκείας. Ο πιστός δεν χρειάζεται τον λόγο ώστε να πιστεύσει, και ο επιστήμων δεν χρειάζεται την πίστη ώστε να παραγάγει επιστημονική γνώση. Σκεφτείτε τις κατά καιρούς προταθείσες φιλοσοφικές (λογικές, στην πλειονότητά τους) αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού: στάθηκαν ικανές να επαυξήσουν την πίστη ή το πλήθος των πιστών; Αναλογισθείτε, πάλι, τις αντίστοιχες αποδείξεις περί της ανυπαρξίας Του: επέτυχαν το αντίθετο; Η πίστη, προφανώς, συνιστά ένα λυτρωτικό άλμα πέρα και πάνω από τον λόγο. «Πιστεύω» σημαίνει «αποδέχομαι χωρίς να γνωρίζω» ή, ακόμη περισσότερο, «αποδέχομαι παρ' ότι ο λόγος με αποτρέπει». Ας

θυμηθούμε μαζί με τον Κίρκεγκωρ τη θυσία του Αβραάμ²³: ο Θεός σε όνειρο προστάζει τον βιβλικό ήρωα να θυσιάσει τον γιο του, τον Ισαάκ, και ο Αβραάμ πείθεται. Διαθέτει ο Αβραάμ κάποια διαβεβαίωση περί του ότι πράγματι στον ύπνο του εμφανίστηκε ο Θεός και όχι κάποιος δαίμονας μεταμορφωμένος, ή πως δεν είδε έναν ακόμη εφιάλτη, ή πως δεν παραλογίζεται; Οδηγώντας τον γιό του στον βωμό γνωρίζει πως λογικά υπάρχει μόνο μια πιθανότητα στις εκατό πράγματι να εναρμονίζεται με το θέλημα του Θεού του – σε κάθε άλλη περίπτωση θα καταστεί παιδοκτόνος. Όμως ο Αβραάμ *πιστεύει: ποντάρει τα πάντα σε αυτή τη μια περίπτωση* – και κερδίζει. Αυτό κάνει κάθε πιστός: παραδίδεται σε ένα στοιχείμα που ο λόγος κραυγάζει πως είναι κίβδηλο, αλλά κάτι μέσα του τον ωθεί να στοιχηματίσει. Πράγματι, το παράδοξο του κακού, στο οποίο αναφέρεται ο Θεοδόσης Τάσιος, δείχνει να αποκλείει τη δυνατότητα ύπαρξης ενός Θεού ο οποίος είναι παράλληλα πανάγαθος, παντοδύναμος και παντογνώστης: αν είναι πανάγαθος, πώς ανέχεται ένα κακό του οποίου την ύπαρξη γνωρίζει και έχει την δύναμη να αποτρέψει; Άρα δεν είναι κάτι από όλα αυτά, συνεπώς δεν είναι Θεός, θα πει ο λόγος. Αλλά τι σημασία έχει αυτό για τον πιστό; Αυτός έχει ήδη παραδοθεί *άνευ όρων* στην πίστη του, και τούτο είναι πράγματι *μεγαλειώδες* – το εγώ αίρεται *πάνω από την νομοτέλεια* και σώζεται. Το ίδιο υπέρλογα λυτρωτικός είναι και ο έρωτας: η φράση «θα σ' αγαπώ για πάντα» συνοδεύεται άφενκα από την επίγνωση πως κάτι τέτοιο είναι στατιστικώς μάλλον αδύνατο, και πως ο ίδιος, βεβαίως, δεν θα ζήσω για πάντα – ωστόσο την ώρα που εκφέρω τη μάταιη αυτή υπόσχεση *την πιστεύω*, και για τον λόγο αυτό και μόνο έχω έστω και πρόσκαιρα λυτρωθεί. Θα συμφωνήσω με τον Θεοδόση Τάσιο: η πίστη και η επιστήμη είναι ασύμβατες μεν, αλλά δεν είναι ασυμβίβαστες – άλλωστε, απορρέουν αμφοτέρως από την ίδια μύχια υπαρξιακή ανάγκη του ανθρώπου να συλλάβει ένα σκάνδαλο, αυτό της ύπαρξης.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Γνωρίζω πως ένα έργο πυκνό και βαθύ δεν μπορεί παρά να αδικείται όταν παρουσιάζεται σε ένα συνοπτικό κείμενο όπως αυτό. Για τον λόγο αυτό επέλεξα αντί της

συνοπτικής συζήτησης όλων των επί μέρους θεμάτων, η οποία θα ήταν αναγκαστικά προσχηματική λόγω του πλήθους και της έκτασης των ζητημάτων, να προσφέρω στον αναγνώστη μια αίσθηση του βιβλίου εστιάζοντας στο πνεύμα του, όπως τουλάχιστον το αντιλαμβάνομαι ο ίδιος. Τώρα που έφτασα στο τέλος αυτής της σύντομης περιήγησης σκέφτομαι πως αδίκησα το τάδε παραλείποντάς το, ή πως θα μπορούσα να είχα αναφερθεί και στο δείνα. Γέτοιες σκέψεις είναι, φοβάμαι, αναπόφευκτες, για ένα βιβλίο που ψηλαφεί τα μέγιστα με μεγαλοσύνη. Ένα πράγμα, ωστόσο, οφείλω να μην παραλείψω να αναφέρω: διαβάζοντας το *As Αναστοχασθούμε Εαυτούς και Αλλήλους* του Θεοδόση Τάσιου κατέστην πλουσιότερος. ■

¹ Ο ίδιος, στον Πρόλογο του βιβλίου του, δηλώνει πως είναι αυτοδίδακτος, και φαντάζομαι πως αναφέρεται στην Φιλοσοφία. Αν είναι έτσι, τόσο το καλύτερο!

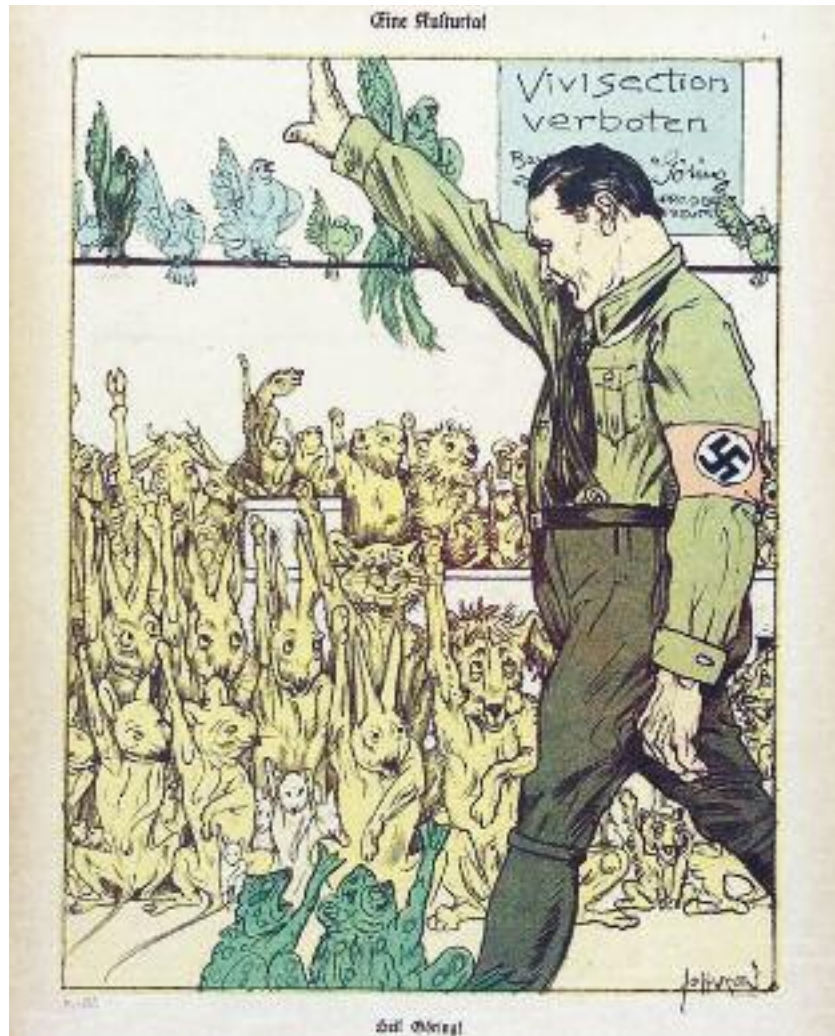
² Βλέπε Immanuel Kant, *The Metaphysics of Morals*, translated by Mary Gregor (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 238.

³ Βλέπε, μεταξύ άλλων, το κείμενο του Peter Singer “Famine, Affluence and Morality”, το οποίο δημοσιεύθηκε στο *Philosophy and Public Affairs* 1.3 (1972): 229-243, και άσκησε τεράστια επίδραση στην ηθική συζήτηση σχετικά με τη φιλανθρωπία ως ηθικό καθήκον. Στο προοίμιο του άρθρου του ο Singer δηλώνει πως θα υιοθετήσει μη-ουδέτερη οπτική, έτσι ώστε, εάν τα επιχειρήματά του αποδειχθούν ισχυρά, να είναι δεσμευτικά για τον αναγνώστη.

⁴ Βλέπε Roger Scruton, “Loving Animals”, στο *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*, edited by Evangelos Protopapadakis, 223-231 (Berlin: Logos Verlag, 2012), 227.

⁵ Αλίμονο, και σήμερα υποστηρίζονται τέτοιες απόψεις. Ο Dom Illtyd Trethowan μας ενημερώνει πως η γάτα, όταν τραβάμε την ουρά της, δεν πονά στην πραγματικότητα. Απλώς είναι κατασκευασμένη έτσι, ώστε όταν αυτό συμβαίνει, ένας συγκεκριμένος ήχος να παράγεται από το στόμα της μηχανικά! Βλέπε Dom Illtyd Trethowan, *An Essay in Christian Philosophy* (London: Longmans & Green, 1954), 41.

⁶ Βλέπε το άρθρο του Peter Singer “All

Την ιδέα των δικαιωμάτων των ζώων είχε οικειοποιηθεί και ο γερμανικός ναζισμός. Ο Χίτλερ, με την άνοδό του στην εξουσία, θέσπισε τον Reichstierschutzgesetz, δηλαδή τον Νόμο του Ράιχ για την Προστασία των Ζώων, που μάλιστα έγινε υποχρεωτικό μάθημα στα σχολεία. Η γελοιογραφία που δημοσιεύθηκε στο γερμανικό περιοδικό *Kladderadatsch* στις 3 Σεπτεμβρίου 1933 εικονίζει πειραματόζωα που χαιρετούν ναζιστικά τον Χέρμαν Γκαϊρινγκ, ο οποίος μόλις είχε ανακοινώσει ότι ετίθεντο εκτός νόμου τα πειράματα με ζώα. Η εικόνα προέρχεται από το βιβλίο του Robert N. Proctor, *The Nazi War on Cancer*, Princeton University Press, 1999, σελ. 129.

Animals Are Equal” στο *Philosophical Exchange* 1.5 (1974): 103–116, πρόσφατα αναδημοσιευμένο στο *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*, edited by Evangelos Protopapadakis (Berlin: Logos Verlag, 2012), 163-178.

⁷ Βλέπε Ingemar Nordin, “Animals don’t Have Rights”, *Philosophical Notes* 62 (2001): 1-14, διαθέσιμο στο διαδίκτυο: <http://www.libertarian.co.uk/lapubs/philm/philm062.pdf>.

⁸ Immanuel Kant, “On Duties to Animals and Spirits”, στο *Lectures on Ethics*, translated by P. L. Heath (New York: Cambridge University Press, 1997), 213.

⁹ Βλέπε Tom Regan, “The Case for Animal Rights”, στο *In Defense of Animals*, edited by Peter Singer, 13-26 (New York: Basil Blackwell, 1985), καθώς και του ίδιου, *Empty Cages: Facing the Challenge of Animal Rights* (New York: Rowman & Littlefield, 2005).

¹⁰ “Nonsense upon stilts”: Jeremy

Bentham, “Anarchical Fallacies”, στο *Nonsense upon Stilts*, edited by Jeremy Waldron, 29-76 (New York: Methuen, 1987), 53.

¹¹ Βλέπε τη *Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη* στο Στάθης Μπάλιας, *Τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Εποχή της Δημοκρατίας* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2004), 243-246.

¹² Βλέπε George Newlands, *God in Christian Perspective* (Edinburgh: T&T Clark, 1994), 390 κ.ε. Επίσης, του ίδιου *Christ and Human Rights: The Transformative Engagement* (Aldershot: Ashgate Publishing, 2006).

¹³ Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, *Φιλοσοφία και Ανθρώπινα Δικαιώματα* (Αθήνα: ΟΕΔΒ, 1986), 12.

¹⁴ Ο ηθικός σχετικισμός δεν αποτελεί ενιαία και αδιαφοροποίητη ερμηνεία του ηθικού ενεργήματος. Αντιθέτως, ανάλογα με το είδος και το βάθος της εστίασης, θα μπορούσε να διακριθεί σε τρία τουλάχιστον είδη: τον περιγραφικό, τον μεταηθικό και τον κανονι-

στικό ηθικό σχετικισμό. Βλέπε Chris Gowans, “Moral Relativism”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, διαθέσιμο στο: <http://plato.stanford.edu/archives/spr2012/entries/moral-relativism/>.

¹⁵ Συγκεκριμένα ο Πάπας Ιωάννης Παύλος ΙΙ και ο νυν Πάπας Βενέδικτος XVI, ενώ με όχι ευμενή σχόλια είχε ήδη αναφερθεί στον σχετικισμό ο Πάπας Λέων XIII.

¹⁶ Είναι ο γνωστός ορισμός του Αριστοτέλη: η αλήθεια συνίσταται στο να λέμε πως είναι αυτό που είναι, και πως δεν είναι αυτό που δεν είναι (Αριστοτέλους *Μετά τα φυσικά* 1011 b25), ο οποίος, ωστόσο, αποκρυσταλλώθηκε από τον Θωμά τον Ακινάτη: *veritas est adequatio rei et intellectus* (Thomas Aquinas, *Summa Theologiae* I, Q. 16).

¹⁷ Ορισμένοι, λέει ο Αριστοτέλης (ο οποίος, ειρήσθω εν παρόδω, ουδόλως ασπαζόταν τις θέσεις του ηθικού σχετικισμού), πιστεύουν πως οι κανόνες της δικαιοσύνης είναι απλές συμβάσεις, διότι ενώ οι νόμοι της φύσης είναι ομοιόμορφοι και διαθέτουν το ίδιο κύρος παντού, όπως η φωτιά που καίει το ίδιο και εδώ και στην Περσία, οι νόμοι της δικαιοσύνης φαίνονται να διαφέρουν. Αυτό, συμπληρώνει, είναι ορθό, όμως όχι απολύτως: ισχύει μόνον για τον δικό μας κόσμο, αλλά όχι για τον κόσμο των θεών! Βλέπε Αριστοτέλους *Ηθικά Νικομάχεια* 1134b.

¹⁸ Βλέπε G. Harman, “Moral Relativism Defended”, στο *Ethical Theory: Classical and Contemporary Readings*, edited by Louis P. Pojman, 33–41 (Belmont: Wadsworth, 1989), 33.

¹⁹ Βλέπε τις σχετικές αντιλήψεις του Kant για τις έμμεσες υποχρεώσεις του ανθρώπου προς τα ζώα. Immanuel Kant, *Lectures on Ethics*, translated by P. Heath (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 212-213.

²⁰ Βλέπε Peter Singer, “All Animals Are Equal”, στο *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*, edited by Evangelos D. Protopapadakis, 163-178 (Berlin: Logos Verlag, 2012), 173-174.

²¹ Βλέπε Ευάγγελος Δ. Πρωτοπαπαδάκης, «Δικαιώματα των Ζώων: Υπάρχει κάτι τέτοιο;», στο *Περί Ζώων... Με Λογική και Συναίσθημα*, επιμέλεια Α. Λυδάκη και Γ. Μπασκόζος, 295-300 (Αθήνα: Ψυχογίος, 2011).

²² Ηροδότου *Ιστορίαι* 2.123.2.

²³ Βλέπε Søren Kierkegaard, *Φόβος και Τρόμος*, μετάφραση Ά. Σολωμού (Αθήνα: Νεφέλη, 1980), 89 κ.ε.